ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

तर्कसंग्रहस्य विशिष्टस्थलपर्यालोचनम्

पङ्कज-दासः
गवेषकः, रामकृष्णमिशन्-विद्यामन्दिरम्
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

अखिलशास्त्रजगति अतिदुरूहगहनज्ञानारण्ये पटीयांसां धीषणया अमृतसारगर्भे प्रवेशार्थं बालानां सुखबोधाय प्रकरणनामकः ग्रन्थः आचार्यैः प्रणीतः। तत्र यद्यपि अखिलशास्त्रस्य समासेन ज्ञानं भवति, परन्तु मूलशास्त्रपठने तस्योपयोगित्वं नास्ति इति, अतः अखिलशास्त्राबोधने अस्योपयोगित्वमस्त्येव। तन्मध्ये न्यायवैशेषिकशास्त्रस्य अन्यतमः प्रकरणग्रन्थः सर्वैरेव विदितः अन्नंभट्टपादेन रचितः तर्कसंग्रहः। तस्मिन् तर्कसंग्रहग्रन्थे कदाचित् सूचाग्रबुद्ध्या विश्लेषणेन कस्मिंश्चित् स्थाने असौविध्यं परिलक्ष्ये इति। कदापि वा टीकाकारादीनां दुरूहचिन्तने, कदापि वा ग्रन्थकारस्य अनुक्तेऽपि काठिन्यतरतामुपैति। अतः केषाञ्चित् स्थलानां परिष्करणं पर्यालोचनं परिमार्जनं च अस्मिन् शोधपत्रे विधीयते, तत्र च कतिपयानाम् अशंनाम् उल्लेखः क्रियते।

कुञ्चीशब्दाः- तर्कसंग्रहः, प्रकरणग्रन्थः, न्यायः, वैशेषिकः, शास्त्रं चेत्यादयः।

****

भूमिका

जगति अखिलज्ञानस्य आधारभूतं भवति शास्त्रम्। शास्त्रं नाम पुरुषार्थतत्साधनान्यतरादृष्टत्व-शालिविषयकोपदेष्टृ अदृष्टसाध्यसाधनभावोपदेष्टृ वा। चाखिलशास्त्रस्य अतिक्षुद्रमतीनां शास्त्रातिगहने अप्रविष्टानां बालानां कृते शास्त्रप्रवेशग्रन्थः अस्मत्सविधे उपस्थापितः शास्त्रपारङ्गमैः। येन अखिलशास्त्रस्य विस्तरेण सामान्यतया शास्त्रार्थबोधः जायते। तेन शास्त्रार्थज्ञानेन अतिदुरूहग्रन्थेषु अपि पठितशास्त्रप्रवेशग्रन्थानां प्रवृत्तिः स्यात्। अथ च तेषां दुरूहादिस्थलेऽपि अनायासेन मतिर्भवति। स शास्त्रप्रवेशग्रन्थः लोके प्रकरणग्रन्थः इति परिचीयते। शास्त्रकारैः कारिकया लक्षणमुदीरितम्-

'शास्त्रैकदेशसम्बन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम्।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः॥' इति।

खण्डनमण्डनपरम्परासमृद्धाः शास्त्रसिद्धान्तलघुमञ्जूषा इमे प्रकरणाख्याः ग्रन्थाः। तदुपरि तदर्थपरिष्करणाय शास्त्रग्रन्थिभङ्गाय पूर्वपक्षिमतभङ्गकैः टीकाटीप्पण्यादिना अस्य लघुतायाः गुरुताम् आपादितम्। तेन च कदापि कदापि अनायासेन सुखबोधाय कृतस्य ग्रन्थस्य आयासेन च दुर्भोगाय एव भवति अकुशाग्रमतीनाम्। कदापि कदापि वा ग्रन्थकर्तुः अतिसंक्षिप्तरचनायाम् अनुक्तदुरुक्ततत्त्वानां बोधस्तु क्लेशकर एव। अस्मिन् शोधप्रबन्धेऽपि न्यायवैशेषिकशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थस्य अन्नंभट्टविर-चितस्य तर्कसंग्रहस्य किञ्चिद्विशिष्टस्थलं पर्यालोच्यते। अत्र तर्कसंग्रहः इति पदं लाक्षणिकम्। अत्र तर्कसंग्रहः इति पदेन तदीयटीकाटीप्पण्यादिग्रन्थाः ग्राह्याः। विशिष्टस्थलं नाम असङ्गतस्थलं दुरूहस्थलं च। पर्यालोचनं नाम विशिष्टाध्यायनं, सम्यक्तया अवलोकनम्। अतः अर्थः भवति तर्कसंग्रहे तदीयटीकाटीप्पण्यां च किञ्चिदसङ्गतस्थलानां विशिष्टाध्ययनम्। अत्र कतिपयस्थानानामेव प्रतिपादनं प्रस्तूयते।

❖ मङ्गलाचरणस्य कारणत्वम्

तर्कसंग्रहकारेण आदौ मङ्गलं विहितं **निधाय हृदि विश्वेशमि**त्यादिना। तर्कसंग्रहे मङ्गलं ग्रन्थघटकम् उत तद्बहिर्भूतम्? मङ्गलाचरणेन विघ्नध्वंसद्वारा ग्रन्थपरिसमाप्तिर्भवति इति प्राञ्चः। मङ्गलेन विघ्नध्वंसो भवति, समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादिकारणकलापात् इति नव्याः। अतः मङ्गलं कारणं, विघ्नध्वंसो ग्रन्थपरिसमाप्तिर्वा फलम्। समाप्तिं प्रति मङ्गलं कारणं भवति न वेति विचिकित्सा। ग्रन्थसमाप्तिर्नाम चरमवर्णध्वंसः। यस्मिन् कर्मणि अनुष्ठिते सम्पूर्णमिदं कर्म इति ग्रन्थपरिसमाप्तिरित्युच्यते। मङ्गलं ग्रन्थारम्भे रचितमिति सर्वैरेव टीकाकारैः **अङ्गीकृतम्**। न्यायबोधिनीकारेण निगदितं- 'चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं शिष्य-शिक्षार्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति - निधायेति।'[1] इत्यत्र ग्रन्थादौ मङ्गलं प्रतिपादितम्। दीपिकाटीकायां स्वयेमव निगदितं - 'चिकीर्षितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकमिष्टदेवतानम-स्कारलक्षणं शिष्यशिक्षार्थं निबन्धंश्चिकीर्षितं ग्रन्थादौ प्रतिजानीते- निधायेति।'[2] इति। आदि इति पदेन अवयवः बोध्यते। अतः मङ्गलं ग्रन्थान्तर्भूतम्। अतः तर्कसंग्रहविषयसमुदायत्वात् अपि अस्य घटकत्वमपि सिध्यति। यदि मङ्गलं घटकं भवति, तर्हि तस्यापि कारणं मङ्गलं भवति। घटः स्वस्य कारणं भवितुं नार्हति, कारणस्य पूर्ववृत्तित्वनियमात्। आरोहणकर्मणि अत्यन्तः निपुणः वटुः, स्वस्य स्कन्धे आरोढुं न शक्नोतीति। तर्हि मङ्गलाचरणं ग्रन्थांशभूतमङ्गलाचरणस्य कारणं कथं भवितुमर्हति इति। अतः मङ्गलस्य ग्रन्थघटकत्वमप्रसरेत् इति।

ग्रन्थरचनात् पूर्वम् अर्थं स्मृत्वा वर्णानुपूर्वीमनुचिन्त्य शब्दप्रयोगः कृतः। शब्दप्रयोगं प्रति अर्थस्मरणं कारणं भवति। तत्त्वचिन्तामणौ गङ्गेशेनोदीरितं शब्दप्रमाणलक्षणं - 'प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यशब्दः प्रमाणम्'[3] इति। अतः अर्थो भवति शब्दप्रयोगस्य हेतुः। अर्थस्मरणं ग्रन्थस्य बहिरस्ति। इदम् अर्थस्मरणं आद्यन्तयोर्हेतुः। अतः मङ्गलाचरणस्य अर्थस्मरणं समाप्तिं प्रति हेतुः इति मम मतिः।

❖ 'आद्यक्षणावच्छिन्नघटे उत्पन्नविनष्टघटे चाव्याप्तेरिति चेत्... ।' इति वाक्यानुपपत्तिः।

तर्कसंग्रहदीपिकायां द्रव्यलक्षणनिरूपणकाले अव्याप्तिः प्रदर्शिता 'ननु गुणवत्त्वं न द्रव्यसामान्यलक्षणम्, आद्यक्षणावच्छिन्नघटे उत्पन्नविनष्टघटे चाव्याप्तेरिति चेन्न'[4] इति। ननु उत्पन्नविनष्टद्रव्यं सम्भवति न वा? युक्तिः प्रस्तूयते- समवायिकारणम् असमवायिकारणं च कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे एव तिष्ठतः, अपि च कार्यकाले एव तिष्ठतः। कार्यद्रव्यनाशं प्रति समवायिकारणनाशः असमवायिकराणनाशः वा कारणं भवति। तर्हि कार्यं भवति द्रव्यनाशः, कारणं भवति समवायिकारणनाशः असमवायिकारणनाशः वा। कारणं भवति कार्यनियतपूर्ववर्ति। उत्पन्नविनष्टद्रव्यं नाम यस्मिन् क्षणे वस्तु उत्पन्नं भवति, परक्षणे तस्य नाशः भवति। यथा- T_1 इति क्षणे वस्तु उत्पन्नम्, T_2 इति क्षणे वस्तु नष्टम्। यदि T_2 इति क्षणे वस्तु नष्टमिति भवति, तर्हि तस्य कारणं भवति समवायिकारणनाशः असमवायिकारणनाशः वा। तर्हि तत्पूर्वक्षणे एव समवायिकारणनाशः असमवायिकारणनाशः वा

---

[1] न्यायबोधिनी, पृ.१

[2] तर्कसंग्रहदीपिका, पृ.३

[3] तत्त्वचिन्तामणि, शब्दखण्डः

[4] तर्कसंग्रहः दीपिका,पृ.१४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

स्यात्। तर्हि T_1 इति क्षणे समवायिकारणम् असमवायिकारणं च तिष्ठतः कार्यकालवृत्तिनियमात्। यदि T_2 क्षणे समवायिकारणनाशः असमवायिकारणनाशः इति तिष्ठतः तर्हि कार्यकारणभावानुपपत्तिः स्यात्, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वनियमात्। अतः उत्पन्नविनष्टद्रव्यं कदापि न सम्भवति। अन्नंभट्टेन एतल्लिखितं परन्तु विषयोऽयं चिन्तनीयः इति।

❖ **'पुनस्त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् इत्यत्र' विभागाननुपपत्तिः।**

तर्कसंग्रहकारेण पृथिव्याः विभागः कृतः नित्यानित्यभेदन। अनन्तरं केषाञ्चिन्मते अनित्यपृथिवी विभाजिता शरीरेन्द्रियविषयभेदेन। अन्येषां मते तु पृथिव्याः पुनः भेदः विहितः शरीरेन्द्रियभेदेन। किं नाम विभागः उच्यते- विभागश्च सामान्यधर्मवतां तत्साक्षाद्व्याप्यपरस्परविरुद्धविशेष-धर्मविशिष्टाणां धर्मिणां प्रतिपादनम्। अतः विभाजकधर्माः विभाज्यतावच्छेदकस्य साक्षाद्व्याव्याः परस्परविरुद्धाः भवन्ति। परस्परविरुद्धत्वं नाम समानाधिकरणावृत्तित्वाभाववत्त्वम्। पार्थिवशरीरे शरीरत्वमस्ति, तन्मध्ये विषयत्वमपि अस्ति। अतः शरीरत्वं विषयत्वं समानाधिकरणं भवति, परस्परव्यधिकरणाभावात्। अतः अयं विभागः न युक्तः।

अत्र शरीरत्वम्, इन्द्रियत्वं, विषयत्वम् इमे धर्माः पारिभाषिकाः। पारिभाषिकः नाम न्यायशास्त्रे प्रसिद्धः। शरीरत्वं नाम सुखदुःखभोगायतनत्वम्। इन्द्रियत्वं नाम पञ्चबहिरिन्द्रियत्वम् अन्तरिन्द्रियत्वम्। विषयत्वं नाम शरीरेन्द्रियभिन्नत्वे सति भोगसाधनत्वम्। शरीरस्य पृथगुल्लेखः कृतः विशिष्टत्वात्, ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन। यथा- सर्वे ब्राह्मणाः आगताः भोजनार्थं, वसिष्ठोऽपि आगतः। वशिष्ठोऽपि ब्राह्मणः, तस्य पृथगुल्लेखः विशिष्टमर्यादत्वात्। शरीरस्यापि विषये अन्तर्भवति। अस्य पृथगुल्लेखः विशिष्टमर्यादावशात्। यथा- सुखदुःखानां भोगः भवति शरीरावच्छिन्ने, अतः शरीरस्य पृथगुल्लेखः। द्वितीयतः- मोक्षः भवति शरीरमार्गेण एव, मृत्पाषादिमार्गेण एव न भवति। अतः शरीरस्य पृथगुल्लेखः ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन।

❖ **'कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्' इत्यत्रापि विभागानुपपत्तिः।**

कारणं त्रिविधं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्। इत्यत्रापि विभागविषये किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। विभागः नाम सामान्यधर्मवतां तत्साक्षाद्व्याप्यपरस्परविरुद्ध-विशेषधर्मविशिष्टानां धर्मिणां प्रतिपादनम्। अतः विभाजकधर्माः विभाज्यतावच्छेदकस्य साक्षाद्व्याव्याः परस्परविरुद्धाः भवन्ति। परस्परविरुद्धत्वं नाम समानाधिकरणावृत्तित्वाभाववत्त्वम्। अत्र विभज्यं कारणम्। विभाजतावच्छेदकं भवति समवायिकारणत्वम्, असमवायिकारणत्वं, निमित्तकारणत्वम्। एकेन दण्डेन घटः उत्पद्यते, तत्कार्यं प्रति दण्डः निमित्तकारणम्। तेन दण्डेनापि मुरली उत्पद्यते, तत् कार्यं प्रति दण्डः समवायिकारणम्। अतः दण्डे समवायिकारणत्वं निमित्तकारणत्वं स्तः। अतः विभाजकधर्माणां सामानाधिकरण्यं जातम्। अतः विभाजकधर्माणामनुपपत्तिः स्यात्।

समाधानं तु - अत्र कारणस्य विभागः न बोद्धव्यः। कारणतायाः विभागः एव बोध्यः। विभाज्या कारणता। विभाज्यतावच्छेदकं कारणतात्वम्। विभाजकधर्माः हि समवायिकारणतात्वम्, असमवायिकारणतात्वं, निमित्तकारणतात्वमिति। अतः नासङ्गतिः।

❖ **बुद्धिलक्षणे सामानाधिकरण्यानुपपत्ततिः**

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

तर्कसंग्रहकारणे बुद्धिविषये निगदितं - 'सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानम्'[5] इति। व्यवहारहेतुर्नाम शब्दप्रयोगः शब्दो वा। प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञान-जन्यशब्दप्रमाणम्। शब्दस्य शब्दप्रयोगस्य हेतुर्हि ज्ञानं बुद्धिर्वा। ययोः सामानाधिकरण्यं तयोः कार्यकारणभावः इति नियमः। कार्यरूपशब्दस्य बुद्धिरूपकारणस्य सामानाधिकरण्यं वक्तव्यम्। परन्तु अत्र शब्दस्य अधिकरणम् आकाशम्। ज्ञानस्याधिकरणम् आत्मा। अतः नैव सामानाधिकरण्यं, न च कार्यकारणभावः।

समाधानं तु- ज्ञानं विषयतासम्बन्धेन पदार्थे तिष्ठति। यथा ज्ञानं घटे विषयतासम्बन्धेन तिष्ठति। शब्दश्च शक्तिसम्बन्धेन पदार्थे तिष्ठति। एवं क्रमेण शब्दज्ञानयोः सामानाधिकरण्यं बोध्यव्यम्, अतः तयोः कार्यकारणभावोऽपि सिद्धः इति।

उपसंहृतिः

'प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते' इति विदग्धभणितिमनुस्मृत्य विशिष्टस्थलानां संशीतिनिवारणाय तर्कसंग्रहस्य विशिष्टस्थलपर्यालोचनम् इति शोधप्रबन्धः रचितः। अस्मिन् शोधपत्रे मया तर्कसंग्रहग्रन्थस्य पञ्च स्थानानि उल्लिखितानि प्रबन्धगौरवभयात्। परन्तु अत्र नैकानि असङ्गतस्थानानि वर्तन्ते। तेषां विस्तरेण परिष्करणे परिमार्जने च तर्करसिकानां विद्वज्जनानाम् अभिलाषः निरतां वर्तततेरामिति शम्।

सहायकग्रन्थसूची

- अन्नंभट्टः। (१३९२ बङ्गाब्दः)। *तर्कसंग्रहः* / पञ्चाननशास्त्री (सम्पा.)। कलिकाता : महाबोधि वुक एजेन्सि।
- अन्नंभट्टः। (२००२)। *तर्कसंग्रहः* / श्रीनिवासशर्मा (सम्पा.)। वाराणसी : भारतीयविद्यासंस्थान।
- अन्नंभट्टः। (१९९९)। *तर्कसंग्रहः* / कानाइलालपोद्दारः(सम्पा.)। कलिकाता : व्यानार्जी पावलिशार्स।
- अन्नंभट्टः। (२०१४)। *तर्कसंग्रहः* / केदारनाथत्रिपाठी (सम्पा.)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
- अन्नंभट्टः। (२०१७)। *तर्कसंग्रहः* / श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखाम्बा संस्कृत सीरीज।
- अन्नंभट्टः। (२००७)। *तर्कसंग्रहः* / कांशीरामः संन्ध्याराठोरश्च (सम्पा.)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
- अन्नंभट्टः।(१४२३ बङ्गाब्दः)। *तर्कसंग्रहः* / नारायणचन्द्रगोस्वामी (सम्पा.)। कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डारः।

[5] तर्कसंग्रहः, पृ.६०